

В. Г. Фоменко

КІЧКАСЬКА ПЕРЕПРАВА І ГОРОДОК НА МАЛІЙ ХОРТИЦІ

Щоб установити місце, де князь Дмитро Вишневецький у 1556 р. побудував Литовське укріплення для оволодіння Кічкаською переправою через Дніпро, треба насамперед вирішити, де ж знаходилась переправа?

Переправа через Дніпро нижче порогів була відома ще у I тисячолітті н. е. під назвою Крарійського перевозу, «де перевозяться херсонесці із Руссії і печеніги в Херсонес»¹.

Значення назви цього перевозу досі ще не розкрито. Невідомо, чи названий він на мові скіфів, чи таке ім'я йому дали греки, що бували в цих місцях.

На наш погляд, цей перевіз знаходився біля мису, утвореного крутими поворотами Дніпра на південний схід і південний захід, де височить найбільш примітна на цій місцевості скеля. Біля цього мису було найвужче місце нижньої течії Дніпра, яке запорожці потім назвали Вовчим Горлом.

Російські літописи про переправу слов'ян на тій ділянці Дніпра натякають не на Крарійський перевіз, а на брід біля Протолчі, який проходив через південну частину острова Хортиця².

Татарська Кічкаська переправа та її назва відомі з перших десятиріч панування монголо-татар на Нижньому Подніпров'ї. Здогад, що дана їй назва походить від імені вірменського князя Кіскаса II³, який був біля Дніпра перед приходом намехських вірмен у Київ на допомогу руським проти поляків

¹ А. Х. Лерберг. Исследования, служащие к объяснению древней Русской истории. СПб., 1819, стор. 285.

² В. Г. Фоменко. Где был древний брод Протолочье? — «Известия Всесоюзного географического общества», 1963, вып. 6, стор. 549.

³ Ф. Брун. Черноморье. — Сборник исследований по исторической географии Южной России, ч. 2. Одесса, 1880, стор. 368.

у 1602 р.⁴, тобто через три з половиною сторіччя після приходу монголо-татар, на наш погляд, помилковий.

Займаючи нові території, монголо-татари не користувалися назвами рік, бродів, могил та урочищ, що існували до їх приходу. Даючи нові назви топооб'єктам, вони завжди виходили із звичної для них господарської доцільності або з особливості об'єкта. Виходячи з цього, нам здається більш правильним і достовірним вважати, що назва Кічкаського мису і перевозу походить від тюрського слова «кискаш» — короткий, коротший, найкоротший і мала означати найменшу ширину Дніпра біля мису поблизу переправи.

Історики і мандрівники, які писали про цей район до XIX ст., будучи єдиної думки про характер рельєфу мису, як найбільш примітного підвищення з правого боку Дніпра поруч з місцем переправи, називають її по-різному: Багрянородний (50-ті роки X ст.) вважає її частиною берега, але не дає назви⁵; Литвин (середина XVI ст.) також вважає, що вона знаходилась на березі і називає її Кічкасом⁶; Вишневецький (1556 р.) у повідомленні про побудову свого городка говорить про Хортицький острів; Бельський (кінець XVI ст.) згадує острів Коханіє⁷; Лассота (1594 р.) по дорозі на Січ пише про Кічкас, а при поверненні — про острів Малу Хортицю⁸; Боплан (40-і роки XVII ст.) в тексті «Описания Украины» називає підвищення біля місця переправи Кічкас⁹, а на своїй карті зазначає його як острів Коханіє¹⁰; віце-адмірал Сенявін (1737 р.), який заклав суднобудівну верф на обох берегах дніпровської протоки поруч з переправою, називає її островом Вищої Хортиці¹¹.

Ця розбіжність у характеристиці і назві одного і того ж місця стане зрозумілою, коли врахувати, що ні постійного

⁴ Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. I, СПб., 1892, стор. 41.

⁵ Г. Ласкин. Сочинение Константина Багрянородного «О народах». — Чтения в обществе истории и древностей Российских, кн. I (188). М., 1899, стор. 73.

⁶ Извлечения из сочинения Михалона Литвина «О нравах татар, литовцев и москвитян». — Архив историко-юридических сведений, относящихся до России. М., 1854, стор. 65.

⁷ И. Бельский. Сказание «О казаках» из «Хроники Польской»; А. В. Стороженко. Стефан Баторий и днепровские казаки. Исследования, памятники, документы и заметки. К., 1904, стор. 265.

⁸ Путевые записки Эриха Лассоты, отправленного римским императором к запорожцам в 1594 году. Одесса, 1875, стор. 30, 52.

⁹ Описание Украины. Сочинение Боплана. Перевод с французского Ф. Устрялова. СПб., 1832, стор. 23.

¹⁰ В. А. Кордт. Материалы по истории русской картографии, вып. 2. К., 1910, табл. 9.

¹¹ А. Баллов. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоановны. Война России с Турцией в 1736—1739 гг. Первые три года войны, т. I. СПб., 1906, стор. 474.

населення в районі переправи, ні географічної карти тієї місцевості до XVIII ст. не було, а назви рік, могил, урочищ в околицях переправи передавалися з уст в уста провідниками, які супроводжували мандрівників, і козаками.

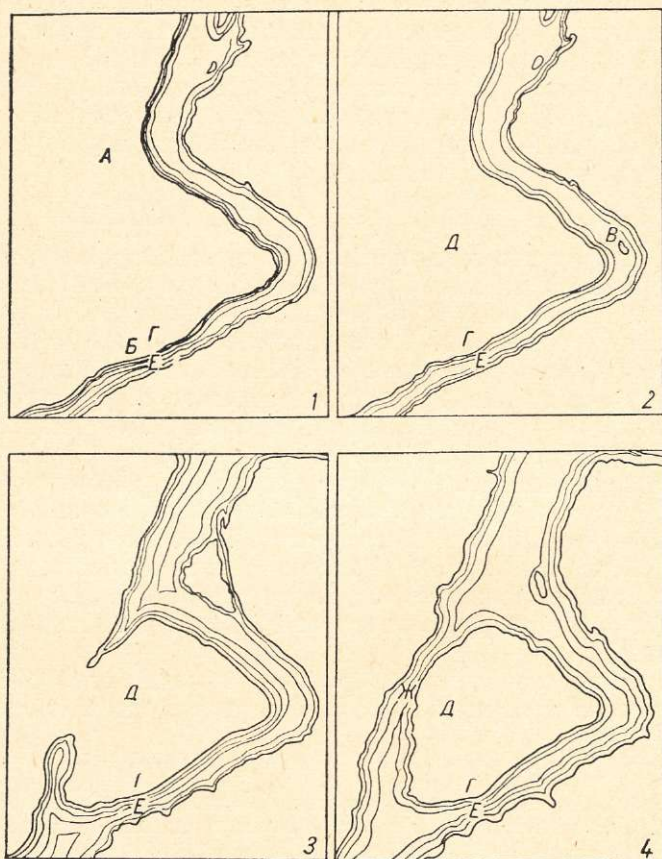

Рис. 1.

1 — район о. Леніна до зведення греблі Дніпрогесу: А — гребля на дніпровській протоці, зведена в 1845 р.; Б — береговий стоян Кічкаського залізничного мосту на Дніпрі; 2 — Кічкаський мис до пересипання протоки земляною греблею у 1845 р. (при нормальному рівні води): В — камінь Розбійник, Г — скеля Козловська; 3 — півострів Коханіє за картою Боплана (при підвищенні рівня води у Дніпрі на 3—4 м вище нормального); Д — окоп Вишневецького, Е — Вовче горло; 4 — о. Мала Хортиця (при підвищенні рівня води в Дніпрі на 6—8 м вище нормального); Ж — Дніпровська протока (з 90-х років XVIII ст.— Ейнялате).

Що ж до питання, чи був то мис берега, півострів чи острів, то ці визначення, знов-таки через відсутність постійного населення біля переправи, залежали від пори року і зв'язаними з нею сезонними змінами рівня води в Дніпрі. Для осіб,

які перебували біля переправи після посушливого літа, коли рівень води був низький, підвищення здавалося скелястою частиною берега — мисом, широка основа якого була вкрита піском. Під час підвищення рівня води затоплювалися найбільш низькі місця улоговин біля основи цього мису, і він іноді мав вигляд півострова. А талі води після великого сніготанення в квітні — травні, заливаючи весь «досить низький перешийок»¹² і створюючи на ньому нову протоку, перетворювали мис-півострів в острів.

Наведені вище повідомлення давніх авторів і висновки, які можна зробити з них, підтверджують, що історичний Кічкаський мис та острів Мала Хортиця — це один і той же географічний об'єкт, вершину якого ми тепер називаємо островом Леніна.

Записки Лассоти, який перший назвав цей острів Малою Хортицею, також свідчать про те, що острів знаходився біля переправи, вище, а не нижче і не поруч давно відомого великого острова Хортиці.

У своєму щоденнику під 4 липня 1594 р. Лассота записав, що мандрівники пройшли біля двох річок Московок, острів Хортиця для них знаходився з російської сторони, пристали вони до берега нижче острова Малої Хортиці, а ввечері «переправили вплав своїх коней з острова, де вони паслися, на руську сторону і там провели ніч»¹³. З цього тексту випливає, що шлях Лассоти проходив головним руслом Дніпра. Коли б Лассота йшов Річищем, то замість Московок він записав би повну назву трьох правобережних річок Хортиць, відзначив би майже десятиверстну віддаль між крайніми з них і не міг би жодного слова не написати про Канцирську скелю, яка знаходилася проти середини Хортиці, що для нього тоді була б з татарської, а не руської сторони. Пасті коней на камінній Канцирській скелі ніде, а переправляти їх туди вплав по ледве прикритому водою перешийку неможливо.

Матеріали кінця минулого століття також свідчать про те, що під час весняної повені дніпровська протока, заливаючи лощину біля основи Кічкаського мису, перетворювала його на острів.

Німецькі колоністи, оселившись біля протоки, заснували колонію і назвали її Ейнлаге. Цю ж назву дістала й протока.

Переповнюючись водою під час весняної повені, протока ставала зручним прямим шляхом для плотів, які сплавлилися в обхід небезпечних скель «Розбійники», що стояли проти Кічкаського мису в руслі Дніпра.

¹² В. Г. Лясковский. Гильом Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно южной России. Описание Украины, II. Карты Украины. К., 1901, стор. 14.

¹³ Путевые записки Эриха Лассоты. ., стор. 52.

Але паводкові води часто затоплювали будинки колонії. Щоб уникнути в майбутньому таких великих розорень і затоплень будинків, як від повені в 1845 р., і щоб забезпечити сухопутний доступ на острів Малу Хортицю у будь-яку пору року, колоністи восени того ж 1845 р. пересипали дніпровську протоку високою земляною греблею, і, перетворивши острів Малу Хортицю в правобережну ділянку, присвоїли йому назву Степок¹⁴.

В кінці минулого століття відзначалося, що «рівень води біля цієї греблі, яка загороджувала з північної сторони Дніпро, був настільки високий, що і тепер, якби ліквідувати греблю, при весняній повені Степок був би відрізаний значною протокою від правого берега»¹⁵. А «існування острова у цьому місці підтверджується наявними слідами висохлої досить широкої протоки Дніпра, який вливав сюди частину своїх вод перед вищезазначеним крутим поворотом на південь, спрямованим в порівняно вузьке ложе у високих гранітних берегах»¹⁶.

Яворницький теж бачив «з правого боку річки греблю, збудовану німцями колонії Кічкас», але чомусь не зміг встановити, що до будівництва греблі цей міс, який так довго розшукували, і був островом Малою Хортицею¹⁷.

Точне місце Кічкаської переправи першим вказав Лассота¹⁸, який майже чотиристи років тому писав, що вона знаходилась на половині милі (3890 м) вище початку острова Хортиці. Таку ж відстань наводить у своєму «Описании Украины» і Боплан, який писав на п'ятдесят років пізніше¹⁹.

Ці дані прямо вказують на те, що переправа знаходилась біля північної сторони Кічкаського мису, бо південна частина була віддалена від острова Хортиці на чверть милі.

Якби ми спробували встановити місце переправи тільки на основі вивчення напрямку дій «відбиваючих» струменів течії та зручності підходів до неї з обох берегів, то й тоді змушені були б погодитися з тим, що переправа могла знаходитися тільки вище Кічкаського мису. А в тому місці — між гирлами невеликих польових лівобережних річок: Кічкаськи, що влива-

¹⁴ Я. П. Новицкий. Урочище Кичкас на Днепре (рукопис).— Запорізький облдержархів, ф. 164, спр. 1, арк. 12.

¹⁵ Л. Падалка. К вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества.— «Киевская старина», 1894, апрель, стор. 262.

¹⁶ Л. Падалка. Остатки старины на Нижнем Днепре. (Из записной книжки). К., 1903, стор. 5.

¹⁷ Д. И. Эварницкий. Запорожье в остатках старины и преданиях народа, ч. 2. СПб., 1888, стор. 131.

¹⁸ Путевые записки Эриха Лассоты..., стор. 30.

¹⁹ Описание Украины и реки Борисфена, в просторечии называемой Днепром, от Киева до впадения ее в море. Составлено Бопланом в 1630—1648 годах.— Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. 2. К., 1896, стор. 316.

лася у вигин Дніпра проти мису і дістала від нього свою назву, і Осокорівки, яка впадала трохи вище,— в Дніпро вдавалася широка піщана коса з двома низькими терасами загальною довжиною майже 1 км. Течія відносила тих, що переправлялись з цієї коси до північної затоки біля Кічкаського мису або до протоки за островом. В обох випадках течія «відбивала» тих, що переправлялись до правого берега, наближаючи їх до мису.

Ці міркування і висновки про місце переправи підтверджуються й такими фактами: по-перше, так звана Запорізька переправа — перша з Кічкаських переправ, місце якої встановлене досить точно²⁰,— знаходилася на північній стороні Кічкаського мису; по-друге, як це спостерігається і біля всіх інших переправ, з обох кінців цієї запорізької переправи були житла (в улоговині у північній частині мису в 70-х роках XVIII ст. знаходилося три землянки запорожців²¹, а на другому кінці переправи — на лівому березі Дніпра у 1781 р. були не окремі будинки, а ціле поселення — Павло-Кічкас²²); і, по-третє, до північної ділянки Кічкаського мису після заселення району переправи — в кінці XVIII ст.— підходили не тільки літні дороги²³, а й зимові шляхи по льоду²⁴. Ніде, як не в тому вже звичному місці знаходилася і переправа, яка здійснювалася двома казенними байдаками, які в 1775 р. були перегнані з Самари через пороги до Кічкасу «для перевозу там на правий берег Дніпра»²⁵.

Найдавніше з писемних повідомлень, що дійшло до наших днів про Кічкаську переправу, відноситься до 1550 р., коли вперше було висловлено думку про вигідність розміщення біля дніпровських переправ особливих воєнних застав проти нападів татар з-за Дніпра, бо такі місця, як Кічкас, «быв заняты небольшим отрядом, могут отразить величайшие скопища татар, потому что татары переплывают обыкновенно без судов, держась за лошадей, безоружные и обнаженные, и легко отражаются теми, которые в лодках, вооруженные выходят к ним навстречу из островков и кустарников»²⁶.

²⁰ Я. П. Новицкий, вказ. праця арк. 12.

²¹ Там же.

²² Місце, де почало заселятись це кріпосне село, було вибрано його власником Павлом Потьомкіним, як можна припустити, саме у зв'язку з знаходженням там лівобережного кінця переправи, до якої, мабуть, уже були дороги.

²³ Дорога до цього місця зазначена навіть у «Плане района сосружения Днепростроя», знімок якого зроблений у 1924—1925 рр. (В. Г. Александров. Днепрострой, т. 1. Исследования, М., 1929, стор. 242—243).

²⁴ Я. П. Новицкий, вказ. праця, арк. 12.

²⁵ Н. Дубровин. Присоединение Крыма к России. Сборник документов, т. 1, 1775—1777 годы. СПб., 1885, стор. 60.

²⁶ Извлечение из сочинения Михалона Литвина..., стор. 65.

Кічкас у той час вже був добре відомий як місце найзручнішої переправи через Дніпро, якою користувалися не тільки кримські ординці і литовські загони, а й низовики з Томаківської Січі і черкаські козаки.

Московський цар Іван Васильович Грозний, одержавши у березні 1556 р. повідомлення про підготовку нового татарського набігу на Русь, послав з Путивля дяка Ржевського із загonom козаків і московських стрільців «под улусы Крымские и языка добывати»²⁷. На Дніпрі до Ржевського «пристали литовские люди, атамань черкаские, Млинским зовут, да Михайло Янкович (Есковичь), а с ним триста человек каневских черкес. И дьяк, а с ним казаки и литовские отаманы, ходили под Ислам Кирмень, ... и тут кони и многую животину отгонили; да пошли под Очаков. И у Очакова острог взяли, и турков и татар побили и языки поймали. И по Заднепровью по литовской стороне вверх пошли»²⁸.

У розвідувальному поході дяка Ржевського литовський король побачив загрозу цілісності своїх південних рубежів та володінь, а головне — можливість посилення впливу Росії на низових козаків з Січі.

Намагаючись не допустити закріплення Івана Грозного на низу Дніпра і бажаючи створити Литві опорний пункт для боротьби з Кошем запорізьких козаків, який у той час знаходився на Томаківському острові²⁹, король Сігізмунд-Август доручив одному з найбільших феодалів князю Дмитру Івановичу Вишневецькому збудувати за порогами «городок» і нести в ньому «сторожу польную»³⁰. На «залогу» — гарнізон того городка — покладалася не тільки боротьба з московськими козаками, що «на Днепре все перевозы зяляли»³¹, — вона, крім того, служила і для «гамування» черкаських козаків, які «не ворочаются до наших, литовських, городов, але з московскими идут и шкодят»³².

Відверто повідомляючи перекопського хана про справжню причину зведення нового укріплення на кримсько-литовській границі біля острова Хортиці, литовський король завіряв його, що воно збудоване не проти Кримської орди, а на випадок «кгда какой выступ от лихих людей зложейским обычаем стнется»³³.

²⁷ Летописец русский (Московская летопись). Подготовил к изданию А. Н. Лебедев. М., 1895, стор. 54.

²⁸ Летописец русский..., стор. 58.

²⁹ Острів Томаківка знаходився нижче Кічкаської переправи по Дніпру майже на 70 км, а по суходолу — близько 50 км.

³⁰ Книга посольская. Метрики Великого княжества Литовского, т. 1. М., 1843, стор. 139.

³¹ Там же, стор. 203.

³² Там же, стор. 159.

³³ Там же, стор. 140.

Те, що городок Вишневецького знаходився дуже близько від Кічкаської переправи і заважав нею користуватись, видно навіть з того, що ординці залишили її.

У 1594 р. «найбільш звичайна і відома із татарських переправ» була вже не Кічкаська, а Таволжанська, біля якої постійно знаходилося «багато маленьких татарських човнів, зв'язаних із хворосту і кругом обтягнутих шкірою»³⁴. Доцільність перевезення переправи була визнана настільки безперечною, що при цьому не порахувалися ні з великим віддаленням нової переправи від Криму, ні з майже вдвоє більшою шириною Дніпра на новому місці.

Але в якій частині острова Хортиці або мису Вишневецький збудував свій городок? Ні королівські грамоти і листи, ні записки і щоденники сучасників не дають відповіді на це питання. Для розв'язання його насамперед необхідно встановити, яким він був, що являли собою його оборонні споруди?

В історичній літературі Хортицьке укріплення називається по-різному: і замком, і городком, і окопом. Нам здається, що всі ці назви служили для позначення окремих характерних особливостей одного і того ж об'єкта, але з різних точок зору визначали його основне призначення.

Замок — це польсько-литовська назва військової споруди, яка щось запирала, була перепорою для чогось, прикривала кудись доступ (в даному випадку — підходи до Кічкаської переправи); городком укріплення називали тому, що так на Русі називалися всі поодинокі огорожені прості укріплення, в яких знаходилися озброєні загони; окопом його називали козаки. Цим же словом позначали всяке прямокутне земляне або інше укріплення із захисних валів, у якому можна було сховатися при раптовому нападі ворогів.

Те, що Вишневецький міг звести тільки тимчасове, просте земляне укріплення, підтверджується такими фактами. Будівництво «замка» було завершено в дуже короткий строк, але зводили його не спеціалісти градобудівники, а служебники князя³⁵. За останні дев'яносто років археологічних розкопок і досліджень в районі Хортиці не знайдено ніяких слідів кам'яних стін, фундаментів, будівель або будь-яких інших споруд. Нарешті, побудована через 75 років після Хортицького «замка» вже не тимчасова, а постійна польсько-литовська кріпость Койдак-Линевська оборона, призначенням якої було «приспосібним способом усмирити козаків і привести їх до кращого

³⁴ Дневник Эриха Лассоты из Стеблева. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. I. К., 1890, стор. 166.

³⁵ А. В. Стороженко. Стефан Баторий и днепровские казаки. Исследования, памятники, документы и заметки, стор. 311.

послухання»³⁶, також споруджувалася не з каменю, а, як і на Малій Хортиці, складалася із земляних валів, обведених ровами, тільки більших розмірів.

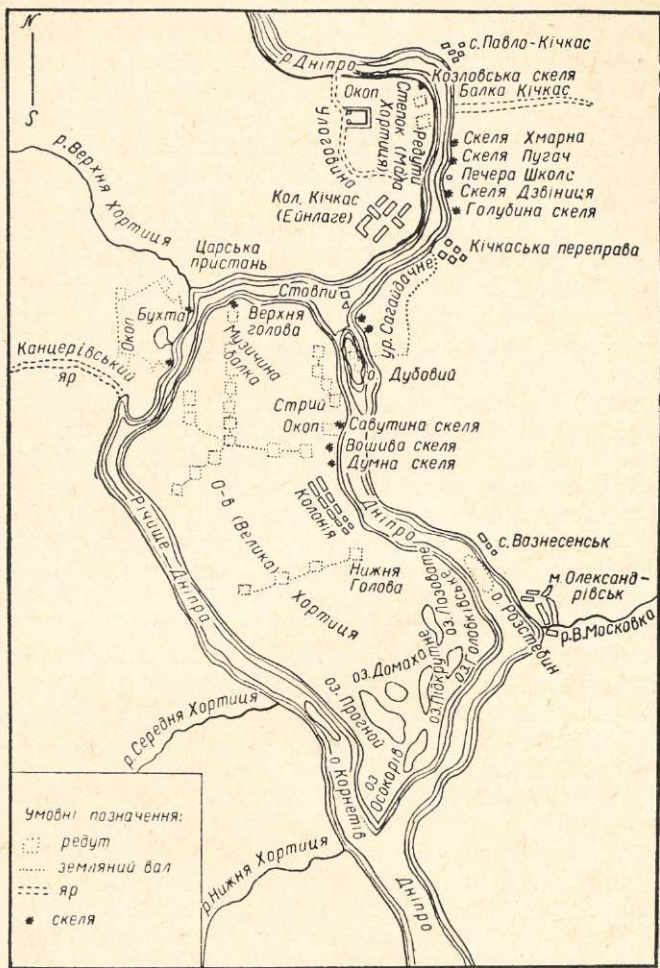

Рис. 2. Схематична карта о. Хортиці (з додатку до статті Л. К. Падалки).

Докладне вивчення багатьох літературних, архівних та картографічних матеріалів дало можливість не тільки знайти давно зафіксоване місце, де знаходилося литовське укріплення, а й встановити його розміри.

³⁶ П. И. Симоновский. Краткое описание о казаком малороссийском народе и военных делах его (1765 г.). М., 1847, стор. 12.

На карті, знятій військовими топографами у 1861 р., у середній частині перешийку Кічкаського мису зображений прямокутний окопу, який у тому місці міг бути збудований тільки Вишневецьким³⁷ і ніким іншим.

При краєзнавчому дослідженні околиць колишньої старовинної Кічкаської переправи у 1893 р. були виявлені, описані і занесені на рукописний план³⁸ залишки ще добре помітних, але вже розмитих повинню та дощами і тому значно розсунутих валів колишнього укріплення Вишневецького³⁹.

Розміщене на площі близько 2 гектарів, це укріплення було прямокутним в плані. Його поперечний східний вал мав у довжину 96 м; два поздовжніх вали висотою по 11—12 м тягнулися зі сходу на захід майже на 215 м і на кінцях (біля відкритого виходу з боку дніпровської протоки) мали з обох боків замкнуті квадрати, ніби редути, розмірами 21×21 м з висотою насипу майже 17 м⁴⁰.

Оскільки поверхня дна улоговини біля протоки була рівною, слід вважати, що ці кінцеві редути служили для спостереження за підходами до Кічкасу — Малої Хортиці зверху і знизу по течії Дніпра.

Окоп закривав доступ на вершину мису-острова, а його скеляста вершина, краї якої становили ряд неприступних обривів⁴¹, була єдиним і надзвичайно зручним місцем для влаштування там самостійного оборонного пункту поблизу переправи.

Боплан свідчить, що йому «траплялося бачити, як поляки стріляли із лука з одного берега на інший, причому стріли падали більше як на сто кроків далі протилежного берега»⁴². А це значить, що стрільці загону, який зайняв вершину мису-острова, могли бити ворога, який ріскнув би наблизитися до води на лівому березі Дніпра — біля Кічкаської переправи чи намагався б переправитися на правий берег. Пануюче положення вершини над переправою заважало ворогам оточити переправу.

Ізольованість вершини мису-острова, її неприступність з боку татарського берега Дніпра, наявність вільних шляхів на

³⁷ Специальная карта Европейской России. Масштаб 3 версты в дюйме. Екатеринославская губерния. Ряд XXVII, л. 13.

³⁸ Л. Падалка. К вопросу о существовании Запорожской Сечи..., стор. 262.

³⁹ Викликає здивування той факт, що, незважаючи на наявність цих давно відомих документів, і до наших днів поширені безпідставні твердження про тотожність Кічкаського мису, острова Малої Хортиці і невеликої Канцирської скелі на дніпровському Річиші проти середини Хортиці, де в 1737 р. російська армія збудувала маленьку кріпость під назвою Запорізька верф.

⁴⁰ Л. Падалка. К вопросу о существовании Запорожской Сечи..., стор. 271.

⁴¹ Описание Украины и реки Борисфена..., стор. 316.

⁴² Там же.

випадак вимушеного відходу, а також достатня площа прикритої місцевості (загальна площа Кічкаського мису-острова становила майже 150 десятин) з випасом для коней біля дніпровської протоки, природно, привернули увагу Вишневецького, який і заклав тут укріплення «на господаря»⁴³.

На початку 1557 р. Вишневецький попросив у короля прислати йому припасу для остаточного закріплення у районі Хортиці⁴⁴. Але Сигізмунд-Август не виконав прохання, і ображений цим Вишневецький «перекинувся» на сторону московського царя.

У травні 1557 р. Вишневецький доносив Івану Васильовичу, що «царь кримський... и с сыном и со всеми людьми приходил под его городок на Хортицкий остров и приступал 24 дня», але «московские казаки, которых не мало есть по Днепру»⁴⁵, разом з його загоном, закріпившись на острові, «побили у царя многих людей лучших, и пошел царь от него с великим срамом»⁴⁶.

Багатотисячне кримське військо могло бути затримане трьома-чотирма сотнями Вишневецького лише при умові, що козаки мали можливість не допустити переправи татар на правий берег Дніпра та оточення свого укріплення. А для цього загін Вишневецького повинен був розташуватись на висотах острова Малої Хортиці, які панували над Кічкаською переправою.

Тут необхідно врахувати ще одну дуже суттєву обставину: донесення Вишневецького одержано у Москві в травні. Отже, кримський цар почав «приступ» на хортицький городок у квітні — місяці весняного водопілля. А перед тим роком «зима была студена, великие морозы во всю зиму и не один день со оттепелями не бывал, и снега пошли паче меры»⁴⁷. Отже, в ту весну повінь на Дніпрі була значно більша, ніж звичайно, тому Кічкас, де не було низьких заливних берегів, як біля інших переправ, був єдиним місцем переходу на протилежний берег. Природно, що козаки, які зайняли Малу Хортицю над переправою, могли довгий час не допускати татар на правий берег.

А через кілька місяців (у кінці того ж літа), коли разом з відходом талої води відкрилася переправа біля Іслам Керменя, Кам'яного Затону і Буділовського острова і коли разом з лівобережними кримчаками до городка прийшли «турского

⁴³ И. М. Каманин. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого.— Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. 8. К., 1894, стор. 73.

⁴⁴ А. А. Скальковский. Поездка по Запорожским урочищам.— «Журнал министерства внутренних дел», ч. XIII, 1846, стор. 65.

⁴⁵ Книга посольская. Метрики..., стор. 169.

⁴⁶ Летописец Нормантского.— Временник Московского общества истории и древностей Российских, кн. 5. М., 1850, стор. 109.

⁴⁷ Там же, кн. 5, стор. 107.

царя люди многие и в судах да волохи» з правого берега, тобто тоді, коли вороги, нарешті, дістали можливість оточити загіні Вишневецького,— він «с Хортитского острова... пошел в Черкасы — Канев»⁴⁸.

Справжнє місце і соціальне значення укріплення, яке спорудив Вишневецький на острові Малій Хортиці, часто пояснюється невірно. Цьому укріпленню всупереч незаперечним історичним даним інколи присвоюють значення і роль Запорізької Січі. Про нього писали не як про осине гніздо, звідки посилалися каральні загони для боротьби з вільнолюбними запорожцями, а як про головний оплот і батьківщину козачих вільностей.

Дехто з тих, що підносили магната Вишневецького на п'єдестал героїв Запоріжжя і всієї України, намагались за всяку ціну знайти укріплення 1556 р., видаючи його за кріпость запорізьких козаків, яка нібито була збудована з каменю за типом рицарських замків. Не знайшовши на Нижньому Придніпров'ї подібних споруд, вони почали твердити, що розміщені на Канцирській скелі залишки кріпості 1737 р., яка через нестачу м'якого ґрунту була споруджена із кам'яних брил, і є замок Вишневецького.

Ці «історики» не зважили навіть на те, що кріпость на Канцирській скелі, яка входила в число багатьох інших укріплень обширної системи оборони Хортицького табору 1736—1739 рр. під назвою Запорізька верф, була детально описана в ті ж роки військовим інженером князем Мишецьким, який брав участь у будівництві руських редутів по Дніпру і в самій Новій Січі⁴⁹.

Найбільша Канцирська скеля, яка під час водопілля також набувала вигляду острова, мала площу до 13 гектарів. Вона знаходилася в зоні прицільного обстрілу з підвищених над нею ділянок правого берега і з крутих уступів західної частини острова Хортиці. А, за свідченням Боплана, стріли, пущені з татарських луків, летіли на 500—600 кроків, тобто, «вдвоє далі рушничної кулі»⁵⁰. Стрілець із лука міг випустити до 12 стріл на хвилину⁵¹, а убійна сила стріли була більша, ніж сила кулі з мушкета⁵².

Враховуючи ці досить невігідні особливості Канцирської скелі-острівця, трудно повірити, щоб Вишневецький, відомий у свій час як досить досвідчений і грамотний воєначальник — «муж ума пылкого, отважный и искусный в ратном деле», міг

⁴⁸ Летописец Нормантского.— Временник Московского общества истории и древностей Российских, кн. 5, стор. 116.

⁴⁹ С. И. Мишецкий. История о казаках запорожских. Одесса, 1852, стор. 67.

⁵⁰ Описание Украины. Сочинение Боплана..., стор. 35, 55.

⁵¹ «Техника молодежи», 1963, № 2, стор. 40.

⁵² Д. Х ан т е р. Охотник. М., 1960, стор. 164.

розмістити на цьому місці своє укріплення, яке б замикало тільки нікому не потрібне Річище, а головне русло Дніпра і Кічкаську переправу лишало для вільного проходу ворога.

Та й саме це місце, що знаходилося «ніби орлине гніздо на ледве приступній скелі», для кінних, земних бійців, а не для небесних птиць було зовсім непідходящим. Як могли козаки, сильні своїми «списами та шабляками», знизу битись проти татарських стріл згори? Де ж могли вони на тому острівці поставити й укрити своїх коней? Чим їх годувати? Де шляхи зв'язку і відходу? Ні, Канцирська скеля не була придатною для козаків і служебників Вишневецького.

Якими б хоробрими і стійкими у бойовій лаві не були козаки, але оточені з суші і з води, особливо на маленькій скелі, яка обстрілювалась з усіх боків, вони не могли б чинити опір усьому кримському війську не тільки 24, а й один день.

Окоп Вишневецького міг бути тільки на Кічкаському місі, де справді і були знайдені залишки його валів.

В. Г. Фоменко

КИЧКАССКАЯ ПЕРЕПРАВА И ГОРОДОК НА МАЛОЙ ХОРТИЦЕ

Резюме

Не только в художественной, но частично даже в исторической литературе без каких-либо оснований, а просто «по традиции» утверждается, что окоп, заложённый Д. И. Вишневецким, имел вид каменного рыцарского замка и что это укрепление было возведено им в днепровском протоке Речище на маленькой Канцырской скале, ошибочно принимаемой за остров Малую Хортицу.

Уяснить место нахождения Малой Хортицы необходимо как для понимания сложных событий начала борьбы запорожского казачества с попытками подчинения его власти Польско-Литовского королевства, так и для освещения стремлений Московского государства, Литвы и Крыма закрепиться за порогами Днепра.

Настоящая статья является продолжением историко-географических исследований автора, опубликованных в «Известиях Всесоюзного географического общества» (1963, вып. 6, т. 95 — «Где был древний Протолчий брод?») и в «Археографическом ежегоднике» (1963, изд. АН СССР — «Южные пути Киевской Руси на Запорожье»), и началом исследований географии Запорожских Сечей.

Изучив значительное количество мемуарных, картографических и архивных источников, автор устанавливает, что истинное местонахождение окопа — на бывшей Малой Хортице, и подает некоторые мало известные и вновь выявленные данные о Малой Хортице и окопе Вишневецкого.